

Kentsel Değişimin Tanıkları Olarak Osmanlı Aydınlarının Gözüyle İstanbul

İsmail Doğan

Ankara Üniversitesi

Yerel koşulların (memleketlerinin) kendilerine sunduğu olanaklarla yetinmeyen yetenekli insanlar için İstanbul düşlerin ve hayallerin kenti olmuştur. Yüzyıllarca İstanbul ülkenin yakın ve uzak-taki tüm insanları için bir cazibe merkezi, bir çekim alanı hâline geldi. Bu süreç İstanbul şansını yakalayan insanların yeteneklerini hayata geçirdikleri, hayallerini gerçekleştirdikleri bir süreçtir. Cumhuriyet öncesinden günümüze pek çok aydın, sanat, düşünce ve bilim adamı için İstanbul doğdukları yer değil doydukları kent oldu. O nedenle bu şehri çok sevdiler. Eşi benzeri olmayan bir İstanbul sevgisi ve kentliliği İstanbullu olma ile özdeşleştiren bir İstanbullu imgelemine işte bu çığır açtı. Bu yüzden birçok monografide kişilerin “İstanbullu” oldukları, “İstanbul doğumlu” oluşları “şehrî” olarak ifade edilir. Dikkat edilirse bu ifadede şehirli olmak İstanbullu olmakla aynı anlamda kullanılıyor. Böylelikle İstanbul, şehrî olanın duygu ve düşünce dünyasının kaynağı hâline gelmiştir. Birçok “şehrî” için İstanbul eşi benzeri bulunmayan bir şehir, bir sevgili, bir vatandır. Şair Nedim bu çığırın en parlak ismidir. İstanbul onun için bir taşına İstanbul dışındaki bir dünyayı feda etmeye değer bir kıymettir.

*Bu şehri-i Stanbul ki; bîmisli ü bahâdır.
 Bir sengine yek pâre Acem mülkü fedâdır.
 Bir gevher-i yektâdır iki bahr arasında.
 Hurşîd-i cihan-tâb ile tartılsa sezâdır.*

Şair Nabi'nin İstanbul betimlemesinin bundan kalır yanı yoktur;

*İlm ile marifete cây-i kabûl
 Olmaz illâki meğer İstanbul*

...

*Ne kadar vâir ise ashâb-ı kemal
 Hep Stambul'da bulur istiklâl*

*Her kemal onda bulur mi'yârın
 Her hüner anda görür mikdârın*

*Andadır mertebe-i izz ü şeref
 Gayri yerlerde bulur ömr telef*

...

*Ne kadar âlemi devr etse sipihr
 Bulmaz İstanbul'a benzer bir şehir.¹*

İstanbul, aynı zamanda yaşayanlarına mensubiyet duygusu telkin eden bir kenttir. İstanbullu aydınların bu süreçte ortaya çıkan kentsel mensubiyetlerini adeta bir ayrıcalık olarak taşıdıkları ve sundukları görülür. Bu durum geçmişten bugüne İstanbul övgüsünü yazılı kültürde çeşitlendiren önemli bir etkidir.

“17. Yüzyıl ortalarında Moğol Sarayı'na giden bir Osmanlı elçisi İstanbul'a döndüğünde Padişah ona, masal ülkesi Hindistan'a yaptığı yolculukta gördüğü en ilgi çekici şeyin ne olduğunu sormuş. Elçi de oradan salimen ayrılmasının ve cennete benzeyen şu yere dönüşünün başından geçenlerin en güzeli en heyecanlısı olduğu karşılığını vermiştir.”²

.....

¹ Bernard Lewis, *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*, 1975, s.116-117.

² a.g.e., s. 116.

Osmanlı elçisinin İstanbul dönüşünü seyahatin en kayda değer boyutu hâline getiren sözler Yıllar sonra Yahya Kemal'in gittiği yerlerden İstanbul'a dönüşlerinin anlamlı bir gerekçesi olur. Bu çerçevede ona ait olduğu söylenen ünlü benzetmesi Ankara'nın en çok İstanbul'a dönüşlerini sevdiğine ilişkin olanıdır.

İstanbul Tanıkları

Öte yandan İstanbul, İstanbul tanıklarının umuru olmuştur. Burada söz konusu olan İstanbul'un duygusal çemberinden sıyrılarak, "eyvah İstanbul'a ne oluyor?" "İstanbul nereye gidiyor?" diyen; İstanbul gerçeklerini dile getirmekten çekinmeyen İstanbul tanıklarıdır.

"İstanbul tanıkları" kent sevgisini koruma refleksi ile harmanlayan İstanbullu yazar, sanatçı, düşünce ve siyaset adamı ile aydınlardır. Tanzimat aydınları bu kesimin öncüleri olarak kabul edilebilir.

Şinasi, Ziya Paşa, Münif Paşa, Ali Suavi, Ahmet Cevdet Paşa bu kategorinin ilk akla gelenleri arasında yer alırlar.

Münif Paşa

Kendisi aslen Ayıntabî (Antepli) olan Münif Paşa (1830-1910) olanca şöhret ve kariyerini borçlu olduğu İstanbul'un gerçek bir tanığı olmuştur. Onun *Mecmua-i Fünun*'daki makalelerinin bir kısmı bu çerçevede değerlendirilmeye uygundur. "*Harîk-ı İstanbul*" adlı makalesiyle birlikte *Mecmua-i Fünun*'un 2. Cildinde yer alan "*Tanzîm-i İstanbul*" başlıklı incelemeleri bu duyarlılığının ürünü olan örneklerdir. Bu çalışmalarının ortak bir yanı vardır: Okurlara İstanbul'daki mevcut kent kültürü ve teknolojinin yetersizliğine dikkat çekerken, değişimin getirdiği yeni teknoloji ve davranış biçimlerini bu kentte görme isteği öne çıkmaktadır.

Özgün adı "*Harîk-ı İstanbul*"³ olan makalesi Münif Paşa'nın eğitimci boyutunun yanı sıra toplumsal sorunlara tanıklığından kaynaklanan önemli bir özelliğini kanıtlayan çalışmalarından biridir.

.....

3 Münif, 'Harîk-ı İstanbul', *Mecmua-i Fünun*, C. 3, s.148-156.

Bu yazıda yangının insan ve toplum üzerindeki acı sonuçlarına dair bir girişten sonra İstanbul yangınları hakkında kısa bir bilgi ve istatistik verilir.

“İstanbul bilinen tabii güzelliğine rağmen öteden beri iki ayıp taşımaktadır: Bunların birisi harîk (yangın) diğeri ise tâun(veba)dur. Birincisi şehrin inşâ ve imar biçiminden yani insana ait bazı kusurlardan kaynaklanmaktadır. İkincisi ise telâfisi son derece güç sayılan semavî (göksel) âfetlerden ileri geldiği halde bu konuda alınabilecek bazı sağlıklı önlemlerin etkisi ve Allah’ın izniyle tamamen ortadan kaldırılması imkân dâhilindedir. Ancak, yangınların İstanbul’da hala sürmekte oluşu hakikaten son derece gariptir.

Tanrı ateşe yakmak, diğeri nesnelere ise yanmak gibi bir istidat verdiğiinden bu özelliklerin zıddına yapılabilecek herhangi bir işlem zararlı sonuçlara sebep olur. İşbu yangın münasebetiyle sık sık dûçar olduğumuz çeşitli sıkıntılar sanatımızdaki yanlışlar nedeniyle bizzat kendi eserimizdir.

Diğeri sıkıntı ve musibetler gibi yangının da zararı fiilen zardan etkilenenlerle sınırlı olmayıp yaygın bir etki alanına sahiptir. Çünkü toplumdaki her bir kişi diğeri zenginlik ve fakirliğinden tabii olarak etkilenmektedir. Bu sebeple, her yıl menkul ve gayr-i menkulleri yangına mâruz kalan bir şehrin düzen ve bayındırlığı ile halkının huzurlu olması mümkün değildir.

Yapılan resmî araştırmalara göre 1275 (1858) yılı başlarında 1281 (1864) senesi rebi’ül-âhir (sonbahar) sonuna kadar geçen beş yıl dört ay zarfında Derseadet’te (İstanbul) yüz altmış defa yangın meydana gelmiştir. Bu yangınlarda 144 ev, 1246 dükkân ve mağaza ile 23 han, hamam, mescit ve benzeri bina, bunun yanında bir de saray olmak üzere toplam 4114 mekân yanmıştır. Bu tabloya göre İstanbul’da birbiri üzerine yaklaşık her on bir günde bir yangın meydana gelmekte her defasında ise 24 hane vs. yanmaktadır. Söz konusu yangınlar yıllık 771, aylık 64, günlük 2 yangına tekâbül etmektedir. Haneler birbiri üzerine 55’er, mağazalar ve dükkânlar müstakil olmak üzere tahmin olunanın yarısı 40’ar, han ve hamam vs. ikişer yüz kese kıymetinde itibar olunduğu halde bu yangınların bedelleri 21320 kese ve bunların dördünde yanıp kaybolan menkul eşya dahi birbiri üzerine 15 keseden 61395 kese

ki menkul ve gayr-i menkul olarak söz konusu süre zarfında yangın sebebiyle İstanbul'da meydana gelen zarar ve ziyanın miktarı toplam 275220 keseye ulaşmış olur. Bu süre içinde yangına mâruz kalan Topkapı Sarayı'nın yanan bina ve eşyası dahi 130000 kese tahmin olunarak genel toplama ilave edildiğinde ortaya çıkan rakam 405210 kesedir. Bu hasar yıllık 75000, aylık 7250 ve günlük 240 kese demektir.

Yetmiş beş yıl öncesinde meydana gelen yangınların miktar ve zararı hakkında henüz araştırma yapılmamıştır. Buna rağmen daha önceleri ahşap binaların çokluğu ve sıklığı sebebiyle yangınların fazla zarar vermiş olmaları eskiden beri geçerli olan “*bina nizamnamesi*” nin bir sonucudur. Daha sonraları bir hayli ahşap bina “kâgir” olarak değiştirildiği gibi sokaklar dahi genişletilmiş olduğundan bu gelişmenin olumlu sonuçlarından şüphe duyulamaz. Fakat bunun ne ölçüde fark edildiğinin anlaşılması 75 sene önce meydana gelen yangın ve zararlarının miktarının bilinmesine bağlıdır...”⁴

Münif Paşa bu makalesinde yangınların önemli sebeplerinden biri olarak ahşap binaların kâgir binalara tercih edilmesini gösterir. Ona göre İstanbul'da yangına müsait olan ahşap binaların tercih edilme nedeni “öteden beri ahşap binalar yapıldığı için başka bir tecrübe şekline cesaret etmek istenilmemesidir. Türkçesi “*görenek belasıdır.*” Bu tespit çok önemlidir. Çünkü bu yönüyle o, değişim kültürüne girmekte ve görenek olgusunu toplumsal değişimin en önemli engeli olarak görmektedir. *Mecmua-i Fünûn*'un bir başka yazarlarından olan Kadri Bey'de Münif Paşa'nın bu duyarlılığına sahip olan yazarlardan birisidir. Kadri Bey göreneğin bir başka olumsuzluğunu şöyle ifade eder:

“İşte bu görenek denilen şey dahi, sanatlarına dair ustalarından gördükleri usûl olup, buna gûya umûr-ı dîniyeden bir şey gibi nazar ederek hiç bir vakitte tağyir (değişme, değiştirme) ve ıslahını tasavvur etmek şöyle dursun, bir taraftan kendilerine bazı suver-i hüsne (güzel örnekler) ihtar olundukta görenek olmamış cevabını verirler”⁵ Kadri Bey Avrupa'da böyle bir görenek anlayışı olsaydı telgraf, demir yolu ve vapur gibi yeni icatlarda bulunamazlardı demektedir.

.....

4 Münif, ‘Harîk-ı İstanbul’, *Mecmua-i Fünûn*, C. 3, s.148-9.

5 Kadri Bey “Sergi-i Umûm-i Osmanî”, *Mecmua-i Fünûn*, 1281, C. 3, s. 154.

İstanbul'da evlerin ahşap, sokakların dar olmasının da eskiden beri sürüp gelen görenek olması, yeni yerleşim merkezlerinde ve şehirlerde evler yapılmasına bir engel olarak, yangınların en önemli nedeni gösterilir. Avrupa, bu görenek faktörünü aşarak yerleşim yerlerini, binalarını kâgir yapmaktadır. Münif paşa'ya göre binaların kâgir olmasının yanı sıra itfaiye teşkilatının ileri teknoloji ile donanmış olması Avrupa'nın Osmanlı'ya nazaran daha sağlam ve organize bir kentsel yapıya sahip olmasının kanıtı olarak gösterilir.

Münif Paşa, İstanbul'un Tanzimi anlamındaki "*Tanzîm-i İstanbul*"⁶ adlı incelemesinde de planlı ve düzenli bir şehrin gereği ve önemi üzerinde durmaktadır. Bu yazı dönemin İstanbul'unun genel görüntüsünü vermesi bakımından önemlidir. İstanbul şehrinin "usûl-i atîka"(eski yöntem) üzere planlanması yeni düzenlemeye gerek duyulmasının en önemli nedeni olarak sunulur. Çünkü ona göre "gayet açıktır ki İstanbul gerek coğrafi konumunun önemi gerek hava ve suyunun letafeti yönleriyle yeryüzünde benzersiz bir şehirdir. Buna karşılık binaları usûl-i âtika (eski yöntem) üzere ahşap ve sokakları dar ve kaldırımları uygunsuz olarak üzüntü verici bir durumdadır."⁷

Münif Paşa'ya göre bir şehrin binalarının tahkim ve tanzimi, çarşılarının genişliği ve temizliği ile bunların geceleri aydınlatılması tezyinat-ı zâideden kabul edilerek en sonunda düşünülecek bir şeydir. Ancak özellikle kent kültürünü bilenler (erbâb-ı tecrübe) için bu durum pek çok şeyin önünde gelir. Çünkü şehirde insanlar her gün birbirleriyle görüşürler ve belli bir sosyal hareketlilik meydana getirirler. Günün ve gecenin herhangi bir saatinde gelişen bu etkileşim şehir hayatının önemli bir özelliğidir. Buna göre zamanın büyük bir kısmı dışarıda şehrin değişik mekânlarında geçer. Bu olgu dikkate alınarak şehirli yaşadığı şehri kendi hanesi olarak düşünmeli ve şehir karşısındaki sorumluluğunu buna uygun olarak yerine getirmelidir.

Bu çerçevede insanların ortaklaşa yaşadıkları bir kente, kendi evleri ve bahçeleri gibi bakmalarının yine kendi yararlarına olacağı işaret edildikten sonra açılacak bir yardım kampanyasına bu bilinçle her İstanbullunun seve seve iştirak edeceği ifade edilmektedir.

.....

6 Münif, "Tanzim-i İstanbul", *Mecmua-i Fünûn*, 1280, C. 2, s. 371-380

7 Münif, a.g.m., s. 372.

Bundan böyle kentler, sokak, cadde ve evleriyle içinde yaşayanların gururudur; gündüzleri kadar geceler de kullanılmalıdır. Çünkü “Avrupa’nın payitahtları (başkentler) şöyle dursun en küçük semtleri bile gayetle muntazam ve münevverdir.” Buna karşılık dünyanın en güzel şehri olan İstanbul’un böyle bakımsız kalması “ şân-ı saltanat-ı seniyyeye yakışmadığı gibi yabancılara karşı da utanma vesilesi olduğu açıktır.”⁸

Ali Suavi

Ali Suavi (1839- 1878) de İstanbul’u umur eden gerçek bir İstanbul tanığıdır. İstanbul’un ilk rüştiye öğrencilerinden olan Ali Suavi bu şehri çok seven bir Yeni Osmanlıdır. Sürgünde olduğu Kastamonu’dan Mustafa Fazıl Paşa liderliğinde başlatılan Yeni Osmanlı hareketi için Paris’e kaçarken (=kaçırılırken) bir gece vakti geldiği İstanbul’da bu kente olan duygusal bağlılığını şöyle anlatır:

“Muharrem’in 17. Gecesi hava açık, nûr-ı kamer boğazı gümüş varaklamış, kürekten su fisiltıları kulağa hazin hazin dokunmağa başladı. Düşünmeğe başladım ki, benim bu yerde toprağım olsun, ben bu yerin en namusluları arasında bulunmak iddiasında olayım, ya ben neden bu yerden (bu kentten, İstanbul’dan) mehcûr olayım? Acaba ömrü vefa eder de ben bu yerleri bir daha görebilecek miyim? Haydi bakalım!...”⁹

Ali Suavi on yıllık Avrupa macerasından sonra İstanbul’una kavuşmuştur ama bu çok sevdiği kentte ömrü vefa etmemiş; Abdülhamit’e karşı gerçekleştirdiği Yıldız Sarayı baskını ile (1878) yaşamı son bulmuştur.

Suavi’nin İstanbul tanıklığı İstanbul’un eğitim ve kültür hayatı üzerinedir. “*Ermenilerde Ulûm ve Maarif*” adlı makalesi ile “*İstanbul Yangınları*” hakkındaki makalesi bu çerçevede öne çıkan çalışmalarıdır.

Tanzimat döneminin ünlü siyaset ve düşünce adamı Ali Suavi’nin Osmanlı Devleti’nde yaşayan “Milel-i Gayri-Müslime”

.....

8 a.g.m., s. 371.

9 Ali Suavi, “Yeni Osmanlılar Tarihi/Civan-ı Türk”, *Ulûm Gazetesi*, Sayı: 15, s. 923.

(Azınlıklar)'ın eğitim ve kültür yaşamına ilişkin yazıları son derece ilginç değerlendirme ve tespitler içerir. Suavi'nin söz konusu yazılarından biri de "*Ermenilerde Ulûm ve Maarif*" adını taşımaktadır.

Yaklaşık 150.000 nüfus ile Ermenilerin eğitim ve bilimde diğer milletlerden daha fazla 'terakki' ettiklerinin tespitiyle başlayan makale, bu terakkinin nedenlerine dikkat çekmektedir. Buna göre Ermenilerin eğitim ve bilimde ileri gitmelerinin en önemli üç nedeni bulunmaktadır: Okul, kitap ve yetkin (ehliyetli) öğretmenler. Bu anlamda olmak üzere şöyle demektedir: Ermenilerin "ileri gelenleri cemiyetler teşkil edip mektepler açtılar, kitaplar tercüme ve tâb eylediler ve ehliyetli hocalar intihap ettiler."

Ermenilerin 'sıbyân mektepleri' merkezi denetim altında olmakla beraber kendi dinlerinin gereği olan dini bilgiler öğretilmektedir. Bunların yanında yaşlarına göre derecelendirilen programlarda çocuklara Peygamberler tarihi, coğrafya, hesap ve musikî dersleri de verilmektedir. İkinci kademedeki (tabaka-i saniye) mektepleri ise "İslâm'ın devlet nezareti altında bulunan rüştiye mekteplerinden daha ziyade mükemmeldir. Edebiyat, ulûm ve eski Ermenice ve bir de lisan-ı ecnebi (yabancı dil) ki genellikle Fransızca lisanı ta'lim olunur. Özel bir cemaat yönetiminde olan 'Samatya Mektebi'nde İngiliz lisanı dahi tahsil olunurdu. Yazık ki bu mükemmel mektep 1283 (1866) yılında Samatya yangınında harap" olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin eğitimde atılım yaptıkları dönemin başlangıcı olarak 1260 (1840) yılı kabul edilmektedir. Geçen yirmi altı yıllık sürede 46 okul açmışlardır. Okul açmak eğitimde ilerlemenin temel etmenlerinden kabul edilmektedir. Bu nedenledir ki eğitim ve öğretim ücrete tabi tutulmamıştır. İzmir istisna olmak üzere, taşradaki Ermenilerin eğitim durumları İstanbul ile kıyaslanmazsa da Galata Mektebinin Dar'ul-Fünûn gibi düzenlenmesi düşünülmektedir. Böyle bir merkezi okulun ülkede 340.000 Ermeni'ye hitap edeceğini belirten Suavi, bunun gerçekleşmesi halinde okulun Ermeniler için "aynı yerde eğitim görmelerinin yanı sıra birbirlerinin sosyal durumlarına da vakıf (...)" olmaları gibi bir toplumsal işleve de sahip olacağını belirtmektedir.

Ermenilerin, eğitimde ilerlemelerinin ‘okul’ dışında göstergeleri ise; gazete sayısı, dışarıya öğrenci göndermeleri, tiyatro ve sanatsal etkinlikler ve önemli klâsik eserlerin tercüme edilerek yayımlanmasıdır.

Suavi’nin İstanbul duyarlığına ilişkin ikinci önemli çalışması da İstanbul Yangınları üzerine öne çıkardığı görüş ve yaklaşımlarında gözlenir. “İstanbul Yangını”¹⁰ başlığını taşıyan bu makalesidir.

Suavi bu başlık altında İstanbul yangınlarının kronolojisini vermekte; sebep ve sonuçları üzerinde durarak bazı çözüm önerilerinde bulunmaktadır. “Yangınsız haftası geçmez” olan İstanbul’da kimse ne malından ne mekânından, ne canından emin değildir.”

İstanbul’da 978 yılından 1282 yılına kadar geçen yangınların bu süre içinde yaptığı tahribata dikkat çekilen yazıda; bütün bu yangınlar şu üç sebebe bağlanmaktadır: “1. Binaların fen üzere inşa olunmaması, 2. Binaların ahşaptan olması, 3. Hükümetin basiretsizlik ve ihtiyatsızlığı.” Avrupa’da evler ve sokaklar “fen üzere inşa” edildiği için yangınlar İstanbul kadar tahribat yapmamaktadır. Sözgelimi Avrupa’da “sokaklar geniş, ebniye (binalar) araları duvarlı, demirci dükkanları gibi içinde ateş oynayan ve gaz ve barut ve yağ mağazaları gibi tehlikeli olan ebniye, mahallat ve çarşı arasında bulunmaz.”

Yangına dayanıklı evler taşla inşa edilir. Oysa İstanbul’da taşla inşa edilen evler parmakla sayılacak kadar azdır. Üstelik yangına neden olanlar hakkında alınan ceza ise çok düşüktür. Avrupa’da cezalar kişilerin dikkatli olmalarını gerektirecek kadar etkili ve işlevseldir. Cezaların ağırlığı nedeniyle “herkes, kibritine, kandiline ve sigarasına dikkat edip ateşten gaflet etmemeğe mecburdur.”

Anılan sebepler mevcut oldukça yangından kurtulmanın mümkün olmadığını belirten Suavi, yangına karşı kayıtsızlık ve tedbirsizlik nedeniyle İstanbul’a üzülmemektedir:

“Vah İstanbul vah! Yangın haberini hala köşk bekçisi tabana kuvvet götürür. Bari bir bekçi arabası olsun; o dahi yoktur.”

Yangına dayanıklı evler için gerekli taş İstanbul’da nadir ve kıymetlidir. Bu yüzden eğer “devlet taş tedarikinde mümkün olan

.....

¹⁰ Ali Suavi, “İstanbul Yangını”, *Ulûm Gazetesi*, Sayı: 20.

yardımı yapmazsa taştan bina yapmağa (...) kimsenin maddi gücü yetmeyecektir. Devletin müdahalesi ve yardımı olmadığı müddetçe “İstanbul’da yangınların sebepleri hep devletin adem-i tabassur ve adem-i ihtiyatı” olarak meydana gelecektir.

Ahmet Cevdet Paşa ve Ah Eski İstanbul

Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)’nin İstanbul yaşamı ve onun kültür çevreleri Osmanlı son döneminin bu ünlü düşünce ve devlet adamının şahsında İstanbul’un Türk düşünce hayatında da başkent oluşunun kültürel arka planına ışık tutar.

Cevdet Paşa, İstanbul’daki eğitim yaşamında kültür çevrelerinin varlığına da dikkat çeker. Boş zamanlarında dönemin canlı kültür merkezleri olan “tekke”lere gider. Buralarda ilim ve irfanından, bilgi ve görgüsünden istifade edilebilecek bilge insanlar vardır. “Her taraftan ve her sınıftan birçok insanın derslerine devam ettiği, konuşmalarını nimet, öğütlerini ganimet bildiği” bilge insanların önde gelenleri küçük Mustafa Paşa’da Hoca Hüsamettin Efendi; diğeri ise Çarşamba semti yakınlarında Molla Murat Tekyesi (Tekke) post-nişîni Mehmet Murat Efendi’dir. Her ikisi de haftanın belirli günlerinde kendilerini izleyenlere Mesnevi-i Şerîf okutmaktadır. Özellikle bu ikincisinin tekkesinin adeta bir üniversite ortamı oluşturduğuna işaretlerle Cevdet Paşa kendisinin de bilgi ve görgüsünü arttırtmak amacıyla boş vakitlerini burada geçirdiğini belirtir. Bu çerçevede *Şevket* ve *Urfî* divanlarını okumak üzere “meşhur şair Fehim Efendi”nin Karagümrük’teki Konağı’na gittiğini belirtir.

Cevdet Paşa bu konakta birçok yazar ve ediple tanışmış ve bunların bilgi ve görgüsünden istifade etmiştir. *Tezâkir*’de Fehim Paşa ve Konağı’nın sözü edilen entelektüel ve kültürel işlevi için şu ayrıntıya girmektedir:

“Fehim Efendi Tefsîr-i Mevâkib sahibi Ferruh Efendi’nin öğrencilerindedir. Arapçada ondan kuvvetli kimse olmadığı gibi Farsça da bilmekteydi ve güzel şiir söylerdi. Zarif ve feylesof meşrep bir adamdı. Geliri giderine denk getirdiği hanesinde kendi âleminde yaşardı. Gelip giden ziyaretçiler ve konuklarla görüşür, onlara Farsça Divan okuturdu. Bu yönüyle konağı ârif ve zarif insanlarla dolup taşardı.

Fehim Efendi daha önceleri memuriyet nedeniyle taşrada uzun yıllar geçirmiş olduğu için memleket sorunlarına vakıf olduğu gibi Ferruh Efendi'nin konağında büyümüş olduğundan da dış dünyada olup bitenden haberdardı. Bu nedenle konağında ülkenin güncel eğitim ve politika konularında da sohbetler açılırdı.” (Tezâkir, C. 4, s. 13).

Cevdet Paşa bu tür ortamlarda dönemin ünlü şairlerinden Safvet Efendi gibi bazı şairlerle de görüştüğünü, bu nedenle de şiire olan eğilimiyle birlikte zaman zaman şiir de yazdığını belirtir. Bir ara bu şiirlerini *Vehbî* mahlasıyla kaleme almış ama daha önceleri bu mahlasın iki büyük şair tarafından kullanıldığını ve şiirlerinin bu ünlü şairlerinin eserleri arasında kaybolma olasılığına dikkat çeken Fehim Efendi'nin tavsiyesiyle bin iki yüz elli dokuz yılında *Cevdet* mahlasını alır. Ancak Cevdet Paşa, şiir konusunda kendini pek yetenekli görmediği için aldığı *Cevdet* mahlasını yazılarında kullanmaya başladığını söyler.

O yıllarda İstanbul 'da bu şiir ve güzel söz söyleme hünerine sahip insanlar dışında tasavvuf ehli olan insanlar da vardır. Özellikle Fatih'ten Sultan Selim'e ve bir taraftan Karagümrük'e kadar olan muhitte ortaya çıkan bu tasavvuf ehli zatlar arasında *Kuşadalı İbrahim Efendi* en ünlüleri arasındadır. Cevdet Paşa, *Kuşadalı* için, “o çağın en büyük âdemlerinden, iç ve dış dünyası mamur bir zât” nitelemesinde bulunur. O nedenle de büyük küçük (her kesimden) sayısız insan kendisine gönüllüce mürit olmuştur. O kadar ki vezirlerden ve yönetimin önde gelenlerinden birçok kişi huzuruna ulaşabilmek için sofada nöbet tutmayı göze alırlardı. Cevdet Paşa kendisinin Sûfîliğe yönelmemesine rağmen bu 'saygın' insanla komşuluk sebebiyle görüştüğünü; en büyük hoca efendilerin çözemediği dinî ve bilimsel merak ve şüphelerini bu hocayla büyük bir öngörü ile giderebildiğini belirtir. Bu kültürel ortamda yer alan ünlü Sûfîler zaman zaman birbirleriyle görüş ve yaklaşım farklılığı içinde olurlar, birbirleriyle tartışıldılar. Cevdet Paşa bu etkileşimin bile yetişmekte olan insanlar için iyi bir tecrübe olduğu düşüncesindedir. Nitekim bir süre sonra böylesi etkileşimler ortadan kalktığında o günleri adeta ararcasına şöyle diyecektir:

“Velhasıl Fatih semtinde o zamanlar ilim ve maarife dair konuların yanı sıra zâhir ve bâtın mücadeleleri de eksik olmazdı. Şimdi

ne o var, ne bu var. O şahısların tamamı ‘âlem-i bahs ü cedel’i (konuları tartışmayı) bıraktılar. Hep yerlerini boş koyup gittiler. Keşke bir Molla Murat Şeyhi olaydı da onu eleştirecek bir Hafız Seyyid bulunaydı” (s. 16).

Rumeli mi, İstanbul mu?

Cevdet Paşa, Medrese ve Tekke yaşamının belirtilen aktüalitesini yaşamının güzel günleri olarak hatırlar:

“Ol devirler ne güzel günler gördüm. Ne tatlı ömür sürdüm. Her dem ferâğ-ı hâtır ile safây-i derûn bana hem-dem idi. O âlem ne güzel âlem idi. Daima talebeden biri, bir ya da iki türlü yemek pişirip birlikte yedikten sonra kendi odamda tenhâ kalıp tatlı tatlı mütalâa veya yazmakla meşgul olurdum. Bazen de eşref saatime denk geldiğinde şiirler yazardım. Bilginler ve ediplerden (ulema ve üdeba) birçok dostum vardı. Gece medreseye dönmesem arayıp soran olmazdı. Akşamüstü dostlardan birine rast gelip de başka bir yere gidecek olsam medresedeki arkadaşım bunu canına minnet bilirdi. Çünkü hazırladığı yemek tamamen kendisine kalırdı” (Tezâkir, C. 4., s. 17).

İstanbul, hakiki vatan

Bu yılların kendisi için söz etmeğe değer önemli deneyimleri içinde kış günleri ediplerin (üdebâ) sohbetlerinde geçirdiği vakitlerdir. Bu sohbetlerin yeri yaz aylarında da Boğaziçi’dir. Bu dönemde gurbetin özellikle gençliğine tesir eden bir yanı vardır. O nedenle cer yapmak suretiyle memleketine gidebilmeyi özler. Bu durum onu duygusallaştırır, memleket hasretiyle dolu şiirler yazardı. “Hubb-i vatan (memleket sevgisi) beni Rumeli tarafına çekerdi” diyecektir. Ancak tam bu aşamada kendini ilginç bir konumda hisseder. Nereyi tercih etmelidir? Memleketi olan Rumeli mi? Yoksa İstanbul mu? Nirengi noktada söyledikleri ilginçtir: “İstanbul’dan ayrılmak ise bence pek müşkül idi. İki mıknaş arasına düşmüş saman parçasına benzerdim.” (s. 18).

Sadrâzam Mustafa Reşit Paşa’nın bir talimatını bildirmek üzere 1848’de Bükreş’e gönderilir. O sırada bu seyahatten yararlanarak anne

ve babasının yanında “sıla-i rahim” yapar. Anne ve babası onun Lofça’da evlenip orada ikamet etmesini isterler. Oysa Cevdet Paşa kendisinin bu tercihi İstanbul’dan yana kullandığını, adeta burayı “vatan” olarak benimsemiş olduğunu belirtir. Tezâkir’de bu tercihiyle ilgili şu duygusal sözler yer alır:

“İstanbul’da iken vatanımı özlerdim. Her hafta postasıyla oradan mektup gözlerdim. Halbuki İstanbul’un safâ ve rahatı ile Boğaziçi’nin letâfeti şöyle dursun, Lofça’da bana göre musâhabet edecek ehîbbâ (konuşacak dostlar) ve müşâere edecek (karşılıklı şiir söyleyecek) üdebâ yok. Bu yönüyle sıkılmağa başladım. Meğer İstanbul bana vatan-ı hakîkî olmuş. Artık uzunca bir müddet Lofça’da ikamet edemeyeceğimi anladım.” (s. 27).

Gerçekten de Ahmet Cevdet Paşa İstanbul’daki eğitim hayatını güçlü bir entelektüel ve kültürel çevre ile zenginleştirmiş; bunun sonucu olarak da entelektüel ve edebî kişiliğini de geliştirmiştir. İlim ve edebî cemiyetlere girmiş; dönemin önde gelen siyaset ve bilim adamlarının meclislerinde bulunmuş; konaklarda yeni bilgi ve görgülerle tanışmıştır. Yine bu bağlamda olmak üzere *Reşit Paşa*, *Keçecizâde Fuat Paşa*, *Şeyhülislâm İslâm Arif Hikmet Efendi* gibi dönemin önde gelen siyaset, ilim ve din adamlarına kasîdeler, gazeller, nazîreler yazacak kadar da edebî bir kişiliğe ulaşmıştır.

İstanbullaşma / Değişim mekânı olarak Beyoğlu

Rekabet kabiliyeti olmayan ekonominin kendi ülkesinde yerli malı kullanmaya yönelik teşebbüsünün ise herhangi bir yarar getirmeyeceği açıktır. *Avrupa’nın Osmanlı pazarlarındaki ticari üstünlüğü başta reklam kültürü olmak üzere ürünlerin tanıtımı ve arzına dönük yeni yöntemlerin de yine Avrupalı tüccarlar tarafından planlanması ve denetlenmesini beraberinde getirmiştir.* Bu belki ilk bakışta pek öyle farklı ve özgün bir yöntem olarak düşünülmeyebilir. Ancak ürünü üreten ve adını verenler elbette tanıtım ve arz konusunda da bu ilişkiden kaynaklanan haklarını kullanmışlardır. Yani piyasanın Batı inisiyatifinde gelişen çeşitliliği olanca mâsuniyeti ve özgünlüğü ile sunulmuştur. Ambalajından, prospektüsüne kadar ortaya çıkan bu farklılık gerek gazete sayfalarında gerekse sokakta ve duvar

ilanlarında aynen yer almıştır. İlan ve reklam yoluyla ortalama Osmanlının kafasında *tiryak*¹¹; *piyano*, *piyango*, *sigorta*, *tiyatrohane*, *loca*, *protez*, *sürahi*, *sandalye*, *kanepes*, *koltuk*, *avize*, *mercek*, *dürbün* vs. gibi yeni sözcükler dolaşmaya ve yerleşmeye başlamıştır. Yeni ürünler yeni teşhir reyonları ve platformları, mağazalar, muayenehaneler, fotoğraf stüdyoları, tiyatrolarıyla aslında yeni bir yaşam biçiminin mimari dokusunu da kendiliğinden arz etmekteydi. Elbette bu sonucuyla fotoğrafın kareleri bütünleşerek manzara ve görüntü netleşiyordu. Bu manzara tiryak kullanan, piyano çalan, ithal fes giyen, sigortaya ilgi duyan, çikolata ile tanışan, çamaşır makinesi kullanmaya başlayan yeni bir zümreyi betimler. Ancak bu manzaranın daha ilginç ve farklı olan boyutu ise tüm evlerin ve yan sokakların kendisine açıldığı ana caddesidir. İşte bu caddedir ki yeni yaşam biçimine hayatiyet vermekte ve her yeninin belirtilen sokaklara doğru hızla sızdığı bir odak noktası olmaktadır. Acaba Beyoğlu yüzyıllardır arka sokaklara ne ve neler pompalamıştır? Beyoğlu'nun Avrupaî ışıltısı onun yan ve arka sokaklarında hangi özlemleri, hangi merak ve şaşkınlıkları beslemiştir? Bu soruların ortaya koyduğu sosyal psikolojidir ki toplumdaki değişimin nitelik, yön ve doğrultusunu belirlemektedir. Artık değişim gün ve gün cadde ve sokaklara farklı ve çekici yüzünü daha açık ve daha çeşitli örnekleriyle yansıtmaktadır. Her gün yeni ve her gün daha değişik takdimler değişim hevesinde çoğalan sokakları yeni İstanbul'a, İstanbul da adına "*İstanbullaşma*" denilen bir prototipe dönüştürmektedir. Bu o kadar böyle olmuştur ki, "Anadolu kentlerindeki Türk toplumsal hayatı kendisine bu yeni topluluğu örnek alacak, gücü ve serveti ya da imkânı olan her Türk ailesi, İstanbul'a kol atmak suretiyle, İmparatorluk başşehrinin etkisinde (...)"¹² kalmıştır.

.....

11 · Dönemin gazete ilanlarının güncel malzemesi olan tiryak bitki kökenli bir ilaçtır. İbn-i Sina tarafından bulunan ve ilaç olarak değerlendirilen tiryak 64 çeşit ot ve kökten oluşmaktadır. Yarım asır öncesine kadar İstanbul'da aranır ve kullanılır olmuştur. Manisa'daki mesir töreninin malzemesi mesir macununun 'tiryak'ın bugüne gelen uzantısı olduğu öne sürülür. Bkz: Nejat Eczacıbaşı, *Kuşaktan Kuşağa*, İstanbul 1982, s. 185.

12 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 1974, C.1, s. 44-45.

İstanbul'daki Kültürel Dönüşüme Işık Tutan Bir Makale

İstanbullaşma: Didon Arif Bey ve Diğerleri

İstanbullaşmanın dönemiyle birlikte günümüze ulaşan etkilerinin doğrusu ciddi bir araştırmaya uygun olduğu açıktır. Süreci ortaya koyan iç ve dış etkenlerle birlikte sonuçlarının son derece ilginç olması beklenir. Böyle bir araştırma Osmanlı ekonomisindeki dışa bağımlılık kadar kültürel dönüşümün de izlerini sürmesi bakımından anlamlı olacaktır. O zaman didon *Arif Bey*'in özlemlerini anlamak kolaylaşır. *Didon Arif bey Batı hayranı bir Osmanlı'dır*. Başında fötr şapka, elinde baston, kravatı, kolalı gömleği ve yüksek ökçeli ayakkabıları ve ağzında o ünlü 'dis-donc!' tekerlemesi ile tipik bir parisien (parizyen) dir. Hukuk tarihçisi *Abdurrahman Adil* didon tabiri ile ilgili olarak şu açıklamayı yapar: "*Didon tabiri lisanımıza Kırım muharebesi esnasında girmiştir. Kırım muharebesi esnasında İstanbul'a gelen yabancı müttefik askerler arasında birçok şık Fransız zabitleri vardı. Sohbet sırasında Fransızların 'dis donc!' (didonk) diyerek söze peresenk verdikleri malumdur. Didonk tabirini şık Fransızların ağzından işiten İstanbul halkı bu tabiri şıklığa heves edip Garp âdet ve kıyafetlerini taklit edenlere tahsis etmişlerdi. Didon Arif Bey'in unvanı işte bundandı.*"¹³

Beyoğlu'nda Sinema, İlân ve Reklam Türkçesi

Didon Arif bey bir simgedir. Onun şahsında yeniliklere hevesli bir Osmanlı betimlenir. Ancak onun bu yenilikçi tarzında kültür ve yeterlilik açısından yeniliklere henüz hazır olmayan bir karakter ön plana çıkar. Bu yüzden o, sıradan Batı hayranı ve yabancılaştırmış bir tiptir. Bir başka özelliği de didon Arif beyin yenilikler karşısında iki keskin ve radikal tutum örneğinden biri olmasıdır. Diğer örnek ise değişime ve yeniliklere kapalı tiptir. Ama hangisi olursa olsun bir kez ana caddenin tâli yol ve sokaklarına değişim farklı ve biraz da yabancı olan özellikleriyle sızmayı başarmıştır. Artık kafanızı kaldırdığınız zaman bu nedir? ne işe yarar? anlamı nedir? Fransız mı yoksa İngiliz malı mıdır? diyebileceğiniz farklı simgeler, işaret ve ürünlerle

.....

¹³ Abdurrahman Adil, "Kuleli Vak'ası", *Hâdisât-ı Hukûkiye*, İstanbul, 1340 (1923), Cüz: 15, s. 211.

karşılaşma şansınız çoktur. Muhtemelen günlük hayatımıza girmiş olan “ne oluyoruz?”, “nereye gidiyoruz?”, “ne olacak bu memleketin hali?” şeklindeki sitem, yakınma ve çeşitlemelerinin başlangıcında her gün gelip geçilen sokaklarda kanıksanmış görüntüler dışındaki farklı simge ve işaretlerle yeni uyarılar karşısındaki bu şaşkın tepkiler olsa gerektir. Değişimin hızı ve güçlü uyarıları karşısında şaşkın, hazırlıksız ve biraz da çaresiz tutumların siyasal gerilemelere denk düştüğü göz önüne alınacak olursa tutumlarda homojen olmayan farklılığı ve mesafeyi anlamak kolaylaşır. *Bundan böyle duvarlardaki yazı ve resimlerle mağazaların iri ve geniş camları yabancı ve bizden olmayan uyarılar sunmaktadır.* Beyoğlu’ndaki kibar moda mağazalarının ucuzluk ilanlarında anlaşılmaz sözcükler kafaları allak bullak etmekle kalmamakta dilimize karşı büyük bir cürüm işlemektedir. Bu cürüm ve irtikâp alenen duvar ilanları ve mağaza levhaları ile pekişmektedir.

Dönemin önemli dergilerinden olan *Yeni Mecmua* bu toplumsal yaraya parmak basar. Derginin imzasız başyazısı “*Zavallı Türkçe*” başlığı altında bu kötü gidişi şöyle ortaya koyar:

“Bizim memlekette en az bilinen, sarf-u nahvi her gün hırpalanan bir lisan varsa Türkçe’dir. Belki Çince, Hintçe İstanbul’da Türkçe’den daha doğru yazılıp okunur... Bunu mübalağa mı zannediyorsunuz? O halde biraz etrafınıza göz gezdiriniz. Mağazaların yekpare iri camları üstündeki yazılı satırlara, duvarlara yapıştırılmış, sarı, mor, pembe kâğıtlı ilanların kocaman harflerine (...) Beyoğlu’ndaki kibar moda mağazalarının ucuzluk ilanlarına bakınız: Bazı lisan meraklılarının rüyasına ağır bir kâbus şeklinde çöken mahut kelepirlerden başlayarak, Türkçe’den başka her şeye benzeyen birçok ecîş bücüş şeylere, manasını öyle kolay çıkaramayacağımız cümlelere tesadüf edeceksiniz. Lisana karşı irtikâp edilen bu cürümleri en büyük cinayet addettiği için duvar ilanlarını, mağaza levhalarını hiç gözden kaçırmayan meraklı bir arkadaş bir gün bu mesele hakkında çok doğru bir mütalaa fırlattı:

Beyoğlu’ndaki Türkçe lisanîyat âlemlerinin şimdiye kadar bildikleri Türkçe lehçelerinden hiç birine benzemiyor. Kelimeler, Türkçe, Arapça ve Acemce’dir. Fakat Rumca’nın telaffuzundan hiç uzak düşmez. Cümle tertibatı bazı Rumca’yı, çok defa da levanten Fransızca’sını hatırlatır.

*Öyle iken yine bunlara Türkçe derler. Evet Türkçe! Fakat öyle bir Türkçe ki Türklerden başka herkes anlayabilir.*¹⁴

Yazarın bir arkadaşına atfen bu söyledikleri son derece dikkat çekicidir. Öyle anlaşılıyor ki bu yazının ait olduğu 1918 yılında (1910'lu yıllarda) mağaza, duvar ve işyerlerinde yeni bir yazı dili, reklam kültürü ortaya çıkmıştır ve bu dil giderek bazı “lisan meraklılarının rüyasına kâbus gibi çökmektedir.” Çünkü bunlar Türkçe’den başka her şeye benzeyen bir garip işaretlerdir. İlginç olansa bu dilin azınlık ve diğer yabancılar tarafından anlaşılmasına rağmen Türklerin asla anlayamayacağı bir ifade şekli oluşudur. Kaldı ki mevcut Türk lehçelerinin de hiçbirine benzememektedir. Cümle yapısı bazen Rumca’yı çoğu kez de Levanten Fransızca’sını hatırlatmaktadır. Yazar “*Türkçe’nin Osmanlı memleketinde resmi lisan olduğunu, hele köprünün karşı tarafındakilere, sık sık hatırlatmak*”¹⁵ gerektiğini belirtir. Köprünün karşı tarafındakiler yani Galata köprüsünün berisindeki *Galata, Beyoğlu, Perapalas* ve civarı *Rum, Ermeni, Yahudi* ve bilcümle *levanten sâkinler* bilindiği gibi ticaret sözleşmesinin kendilerini güçlendirdiği ve ödüllendirdiği ayrıcalıklı (imtiyazlı) tüccar ve müteşebbis zümrelerdir.

Şimdi bu nokta, üzerinde durulması gereken önemli bir ayrıntı oraya koymaktadır. O da bu ayrıcalıklı kesimlerin söz konusu hak ve ayrıcalıklarının örfi bir durum olmayıp yasal olduğunun göz ardı edilmesidir. Hâdise şudur : “*Kapitülasyonlar altında Türkiye’de yaşayan yabancılar, farazi bir kanuna göre, kendi ülkelerinde yaşıyorlarmış gibi kabul edilmekte ve kendi ülkelerinin yasalarına tabi ve sorumlu bulunmaktadırlar. Bu düzenleme çerçevesinde, her yabancı ülkenin tebaası ayrı topluluklar veya koloniler şeklinde örgütlenmekte ve kendi aralarında seçtikleri görevliler tarafından yönetilmektedir. Böylece, nüfusun gayrimüslim kesiminde, küçük devletçikler kurulmuş bulunmaktadır; buralarda topluluğu ilgilendiren bütün sorunlar, Türk hükümetine hiç müracaat edilmeksizin apayrı biçimde, o topluluğu oluşturan halkın yasalarına ve törelerine göre çözümlenmektedir. Bu topluluklarının hepsinin ayrı mahkemeleri, yargıçları ve jürileri bulunmaktadır; pek çok durumda kendi mahalli okulları ve kiliseleri vardır (...)* 1914 yılında kapitülasyonların

.....

¹⁴ “Zavallı Türkçe”, *Yeni Mecmua*, İstanbul: 19 Temmuz 1918, Sayı: s. 1.

¹⁵ a.g.m., s. 1.

*kaldırılması yönünde bir girişimde bulunulmuş ve bu amaçla dönemin padişahı tarafından bir irade yayımlanmıştır (Eylül 1914). Bu gelişme, yabancı güçler tarafından oybirliği ile protesto edilmiş, kendilerinin rızası olmadan yapılan bir eylem olarak itiraza uğramıştır. Sevr anlaşması ile kapitülasyonlar önceki gücüne kavuşturulmuştur; bununla birlikte anlaşma, eninde sonunda kapitülasyonlarla yabancılara tanınan bu acayip statünün yerine geçecek ve onu gereksiz kılacak bir sistemin kurulması doğrultusundadır.*¹⁶ Şimdi, kapitülasyonlarla belirtilen ayrıcalıklara sahip olan zümrelere Türkçe'nin ülkede resmi lisan olduğunun hatırlatılması acaba ne işe yarayacaktır? Diledikleri gibi ticaret yapma ve diledikleri ürünü arz etme hak ve ayrıcalıklarına sahip olanlar, arz ettikleri ürünleri de istedikleri gibi takdim ve teşhir haklarını da elbette kendilerinde görüyorlardı. Kaldı ki sunulan ürünlerin pek çoğu hem ülke için hem de mevcut kültür için yeni işlevler ve içerikler de getiriyordu. Kendilerine tam bir serbesti veren kapitülasyonlar, bu konuda ortaya çıkabilecek olası müdahaleleri de engellediği için köprünün öte yakasını dokunulmaz bir yaşam alanı hâline dönüştürmüştü ve bu alandan karşıya, köprünün öte yakasına (Sirkeci, Eminönü, Beyazıt vs.) yeni yaşam ve tüketim alışkanlıkları empoze ediliyordu.

Yeni Mecmua 'daki yazıdan bir ara bazı gençlerin baskısı üzerine sinemalardaki şeritlere Türkçe yazdırılmağa başlandığı, Şhremâneti (Belediye)'nin ilanlarının da Türkçe yazılmasının emir edildiği ve uygulamanın bir süre iyi netice verdiğine dikkat çekiliyor. Ancak bu uygulamanın da kısa bir zaman sonra başlangıçtaki felsefesinin (Türkçe yazı ve duyarlılık) tamamen karşıtı bir uygulamaya dönüştüğü biraz da şaşkınlıkla vurgulanıyor. Sanki ilanlara Türkçe yazılsın denilmemiş, sinema şeritlerine Türkçe ibareler konulsun istenmemiş gibi “ *bizim bildiğimiz, görüştüğümüz, yazdığımız Türkçe Beyoğlu'nda yayılacak yerde, bilmediğimiz, görüşmediğimiz yeni bir sinema ve ilân Türkçesi çıktı. Eminönü'nden, Sirkeci'den başlayarak tramvay yolunun iki yanına sirayet edecek... Dünyanın hiçbir yerinde görülmeyecek kadar garip, gülünç, lakin aynı derecede feci olan bu hale mümkün değil bir yabancıyı, bir Almanı, bir Fransız'ı inandıramazsınız.*”¹⁷ Yazarın şaşkınlığını anlamak hiç de zor değil. Yeni uygulamalarla (gençlerin baskısı ve

.....

¹⁶ Johnson, *a.g. e.*, s. 89.

¹⁷ “Zavallı Türkçe”, *a.g.e.*, s.1.

belediyenin Türkçe duyarlılığı) Beyoğlu ve çevresinde başlayan acayip Türkçenin önüne geçileceği sanılırken tam aksi olmuş; Beyoğlu'nun garip ve farklı Türkçesi giderek tramvay yolunun her iki tarafına sirayet edecek düzeyde aşama kaydetmiştir. Yani Türkçesi şu ki, Beyoğlu'ndaki farklılık salt bu yerle ve bu mekânla sınırlı kalmayarak köprünün öte yakasına da sıçramıştır. Oysa özendiğimiz batıda hiçbir Avrupa ülkesi bu garip çelişkileri hoş görmez ve onaylamaz. Mesela, “Berlin’in caddelerinde Almanların bilmediği, görüşmediği, yazmadığı bir Almancaya tesadüf edilsin! Lisan onun sahibi olan millet için en aziz, en kıymetli bir varlıktır. Lisanın safvetini bozdurmamak, vatanın hudutlarını düşmanlara çiğnetmemekle müsâvidir.”¹⁸

Söz konusu yazı bugüne ışık tutabilecek son derece ilginç analizlerle devam etmektedir:

“Zavallı Türkçe! Türklerin bilmediği, görüşmediği, anlamadığı bu yeni sinema Türkçesi çıkmadan evvel acaba kendi kendisine sahip mi idi? Acaba Türkler, kendi büyük şairlerinin, nâşirlerinin yazdığı Türkçe ile görüşüyorlar mı? Onu anlıyorlar mı? Ne gezer?”

Bugünkü büyük muharrirlerimiz, hala, eski Mısır rahipleri gibi yazdıklarını beş on kişinin anlamasıyla iftihar edecek kadar basit düşünüyorlar: “Biz avam derecesine inemeyiz, o bize kadar yükselsin diyorlar (...) Türkçe avamın anlayamayacağı kadar yüksek mefhumu hâvi imiş... ‘Allah’tan korkmaz gemici’ sözünün, hatta kayıkçılar kahvesinde bile anlaşılacak kadar adi bir laftan ibaret olduğunu artık nasıl anlatabilirsiniz?... Nasıl ispat edebilirsiniz ki Fuzuli’nin “Leyla ve Mecnun”daki sade gazelleri “Şefiknâme”ye yabut “Koca Sekbanbaşı”nın uslûbu “Hamse-i Nergisi” lisanına fâiktir?”

(....)

*Demek Türklerin bilmediği, konuşmadığı, anlamadığı argolar, yalnız Beyoğlu'ndaki sinema ve reklam argosu değilmiş...”*¹⁹

Yazı son tahlilde bir de özeleştiri yapmaktadır. Bununla aslında sokağın sinema ve reklam argosunda ortaya koyduğu yabancılaşma türünün ilk örneği olmadığını öğreniyoruz. Yazar, kendi çağdaşı olan

.....

¹⁸ a.g.m., s. 1. St., 2.

¹⁹ “Zavallı Türkçe”, a. g. e., s. 2.

yazarları halka yabancı olmakla eleştirirken onların halk dışında çok sınırlı bir okura hitap etmekten duydukları memnuniyeti sinema ve reklam argosundan önce gerçek bir yabancılaşma olarak sunmaktadır. Elbette ki toplumsal olayların mantığı da bunu gerektirir. Yani, **Yeni Mecmua**'nın dönemine tanıklık eden bu yazısı değerlendirmenin doğru ya da yanlış olmasının ötesinde kendince kültürün dil boyutunda bir çözülmeye ve bir yozlaşmaya işaret ederken; bu toplumsal gerçekliğin arka planına gönderme yapmaktadır. Okurlara verilmek istenen mesaj şudur: Beyoğlu'nda gözlerimizi rahatsız eden Türkçe aslında bir sonuçtur. Bu sonucu hazırlayan etmenler vardır. Bunlardan biri de yazarların halkı küçümsemeleri ve onların anlayamayacağı bir Türkçeyi denemiş olmalarıdır. Ulvî, yüksek ve erişilmez Türkçe vardır, bunu halkın anlaması imkânsızdır... Bu tespitlerin götürdüğü noktada şunları ister istemez düşünüyoruz: Yazarlar ki her dönemin aydınları olarak saf tutarlar, bu yüzden onlar eski ile yeni arasında köprü olması gerekenlerdir. Halkı yeni bilgilerle ve gelişen yeni olgu ve olaylarla buluşturup tanıştırmaları gerekenlerin böyle bir işlevde ortaya koydukları kusurun sonuçları da toplumsaldır. Kendilerini fil-dişi kulelerine çekerek halktan ve toplumsal gerçeklikten soyutlayan aydınların bu sorumsuzluğu meydanın gelişi güzel doldurulmasının da bir nedenidir. Şimdi bu meydana “*eciş-bücüş*”, “*sinema ve reklam Türkçesi*” “*Türkçe'den başka her şeye benzeyen*”, “*Türklerden başka herkesin anladığı*” bir garip Türkçe vardır.

Bu makale, bir dönemin kültür dönüşümüne ışık tutacak bir derinlik sunmaktadır: Ülkeye giren yeni teknoloji dilini de beraberinde getirmiştir. Bu yeninin adı sinemadır ve sinemayla dil sokağa ve duvarlara taşınmıştır. Her zaman olduğu gibi sokaktaki bu yeni karşısında “ne oluyoruz?” sorusuyla başlayan tepkiler ortaya çıkıyor. Bir kısım gençler ise bu tepkiyi eyleme dönüştürmekte gecikmiyor. Gençler sinema afişlerinin Türkçe yazılmasını istiyor ve savunuyorlardı. İstanbul Belediyesi (şehremaneti) de ilanların özellikle Türkçe yazılmasını emrederek paralel bir uygulama başlatmıştı. Bu uygulamaların başta Beyoğlu'nda başlayan yabancılaşmaya engel olarak yaygınlaşacağı sanılırken bunun tam tersi olmuş, Beyoğlu'ndaki yeni ve farklı dil hızla karşı tarafa geçerek yaygınlaşmaya başlamıştır.

Bunu anlamak hiç de zor değil, çünkü burada sorun olarak görünen gelişme, dil ile değil teknoloji ile açıklanabilir. Teknoloji dil ve kültürünü de kaçınılmaz olarak getirince buna hazır olmayanların şaşkınlıkları her yeni karşısındaki kanıksanan tutumlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Yeni Mecmua'nın bu "*Hafta Muhasebesi*"ni asıl ilginç ve özgün kılan yanı ise bu yazının 1918 yılına ait oluşudur. Söz konusu yıl, koskoca İmparatorluğun can çekiştiği bir dönem ile yeni devletin doğum sancılarının yaşandığı bir döneme tekabül etmektedir. Yaklaşık beş yıl gibi kısa bir zaman sonunda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Cumhuriyetin hemen eşiğindeki bu kültürel dalgalanmalar siyasal dönüşümün toplumsal zeminine ışık tutmaktadır. Değişimin zemininde teknolojisi, ekonomik gücü ve Osmanlı'nın böğründeki imtiyazlarıyla Batı yer alır. Kuşkusuz böyle bir değişimin sosyolojideki karşılığı zorunlu kültür değişmesidir. Zorunlu kültür değişmesi ise kültür üretmeyen toplumlar için kaçınılmaz bir kader olmaktadır. Üretken olan batı, ürettiği mal ve ürünleri siyasal gücü de arkasına alarak üçüncü ülkelere arz etmeye başlayınca yerli kültürlerde şok, şaşkınlık, korku, kompleks, heyecan, ilgi, tehdit ve heves gibi psikolojik ve kültürel dalgalanmalara yol açıyor. Beyoğlu'nda başlayan sinema ve ilan Türkçesinin karşı tarafta oluşturduğu etkilerin belirtilen sosyo-kültürel açılımlarla büyük ölçüde ilişkisi olduğu da bir gerçektir. Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel dalgalanmalarında da aynı nedenlerin olduğunun düşünülmesi sosyolojik gerçeklere uygun düşmektedir.

Sonuç

İstanbul tanıkları İstanbul'u yaşayanlardır. Yazar, sanatçı, bilim adamı ve aydınlar ise bu tanıklığı kendi yaşamlarından bugüne ve geleceğe aktaran gerçek tanıklardır. Bu inceleme bu tanıklığın Cumhuriyet öncesinde yer alan bazı isimlerini öne çıkarımlaştır. Kültür ve eğitimlerini İstanbul'da gerçekleştiren bu aydınlar dönüşen ve değişen İstanbul tanıklığını İstanbul sevgisiyle karıştırmadan dile getirmekten çekinmemişlerdir. İstanbul'u ve İstanbul'daki değişimi kendi içinden değerlendirecek işte böylesi İstanbullulara

ihtiyacı vardır. Cumhuriyet öncesi İstanbul tanıklığının geniş bir yelpaze üzerinden sağlayacağı bilgilerin günümüz İstanbul tarihi ve sosyolojisi kadar kentsel değişim projeleri için de zengin bir kaynak olacağı düşünülebilir.